

Wprowadzenie

Wśród obszarów dociekań artystycznych i naukowych żydowska muzyka instrumentalna pozostaje w Polsce nie w pełni zbadaną gałęzią dziedzictwa kulturowego. Liczne inicjatywy przywracania kultury żydowskiej w naszym kraju koncentrowały się głównie na żydowskiej twórczości ludowej. Dopiero w ostatnim czasie do programów wydarzeń artystycznych w instytucjach kultury z większą częstotliwością zaczęto włączać utwory Mieczysława Weinberga, Szymona Laksa czy Aleksandra Tansmana. Nadal jednak w dyskusjach, repertuarach, projektach i publikacjach żydowska muzyka organowa nie odzyskała pełnego należnego jej miejsca. Wiele aspektów tego tematu pozostaje poza obszarami zainteresowania naukowców z dziedziny szeroko pojętych studiów nad judaizmem, zarówno historyków, jak i muzykologów. Również muzycy wykonawcy nie podjęli dotychczas kompleksowej analizy tego zagadnienia.

Argumenty uzasadniające wybór tematu rozprawy doktorskiej i dzieła artystycznego mają znaczenie zarówno artystyczne, jak i ideowe: twórcza odnowa poddanej całemu zanikowi tradycji wykonawczej żydowskiej muzyki organowej Europy Środkowej, dokonanie pierwszego zebrania i usystematyzowania wiedzy w tym zakresie w języku polskim oraz jej popularyzacja poprzez wprowadzenie w krąg zainteresowań dyskusji akademickiej.

Podjęmując badania żydowskiej muzyki organowej w Polsce, mając na uwadze historię jej państwowości, należy zasięg geograficzny tych badań rozszerzyć o regiony znajdujące się obecnie poza granicami Polski, które na przestrzeni wieków były z nią politycznie lub kulturowo związane. Stąd w niniejszej pracy do obszaru Europy Środkowej oprócz krajów powszechnie uznawanych za środkowoeuropejskie – Niemcy, Austria, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry – włączono także Litwę oraz część obwodów Ukrainy¹, Białorusi², Łotwy³, a także obwód kaliningradzki (przynależny do Rosji) – mapa nr 1.

Cechą charakterystyczną obszaru Europy Środkowej w aspekcie żydowskiej muzyki organowej są ciągłe zmiany miejsca działalności wykonawców i kompozytorów. Najbardziej znaczącą rolę w rozwoju muzyki żydowskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku spełnili kantorzy, z których wielu zyskało międzynarodową sławę sięgającą Bliskiego Wschodu i obu

¹ Obwody: wołyński, lwowski, zakarpcki, iwanofrankowski, tarnopolski.

² Obwody: grodzieński, brzeski.

³ Obwody: Kurlandia, Semigalia.

Ameryk. Część z nich była jednocześnie kompozytorami wokalne, wokarno-instrumentalnej i instrumentalnej muzyki synagogalnej. Zdecydowana większość kantorów oraz wszyscy kompozytorzy tego okresu związani byli z nurtem judaizmu reformowanego, w którym prymat należał do muzyki organowej wykorzystywanej jako akompaniament śpiewu zbiorowego lub chóralnego, natomiast solowe utwory organowe tworzone były raczej sporadycznie. Utwory te stanowią domenę przede wszystkim tych kompozytorów, którzy w zdefiniowanym obszarze Europy Środkowej migrowali w kierunku zachodnim lub opuszczali kontynent.

W niniejszej rozprawie zbadana i opisana została twórczość kompozytorów dzieł na organy solo. Życiorysy tych kompozytorów składają się na reprezentatywny obraz życia i twórczości, a także poczucia własnej tożsamości i stosunku do niej, jakie dominowały w XIX i pierwszej połowie XX wieku wśród muzyków żydowskiego pochodzenia.

Do dzieła artystycznego w ramach rozprawy doktorskiej wybrano utwory kompozytorów urodzonych w Europie Środkowej, następnie migrujących i zmieniających swoje miejsce zamieszkania. Opisane warunki spełnili następujący kompozytorzy: Louis Lewandowski (1821, Września – 1894, Berlin), Salomon Jadassohn (1831, Wrocław – 1902, Lipsk), Arnold Ludwig Mendelssohn (1855, Racibórz – 1933, Darmstadt), Arno Nadel (1878, Wilno – 1946, Auschwitz), Abraham Zevi Idelsohn (1882, Lipawa – 1938, Johannesburg), Julius Chajes (1910, Lwów – 1985, Detroit). Zakres czasowy aktywności tych kompozytorów wyznacza zarys historii żydowskiej muzyki organowej w XIX i XX wieku (lata 1810–1938) z wyjątkiem Juliusa Chajesa, którego twórczość przedstawiona jest jako rezultat silnej chęci nawiązania do dawnych tradycji wykonawczych.

Wybrane zostały następujące utwory:

1. Louis Lewandowski – *Fünf Fest-Präludien* op. 37
2. Salomon Jadassohn – *Fantasie g-moll für Orgel* op. 9
3. Arnold Ludwig Mendelssohn – *Kol Nidre Hebräische Melodie* op. 99a
4. Arno Nadel – *Orgelvorspiel für die drei Trauwochen, Orgelvorspiel für die Hohen Feiertage*
5. Abraham Zevi Idelsohn – *Synagogue Service for Sabbath Morning in E-flat*
6. Julius Chajes – *Prayer for organ*

Podczas prowadzenia przez autora pracy działalności muzycznej powstał problem artystyczny, sprowadzający się do pytania:

Jakie warunki w zakresie techniki wykonawczej i instrumentarium należy spełnić, aby móc wykonywać dzieła żydowskiej muzyki organowej z zachowaniem historycznej i artystycznej wiarygodności?

Chęć znalezienia odpowiedzi na to pytanie nakazała postawić tezę, iż istnieje zestaw charakterystycznych elementów twórczości kompozytorów żydowskiej muzyki organowej urodzonych w Europie Środkowej w XIX i na początku XX wieku, zakorzenionych w środkowoeuropejskiej tradycji kulturowej i pozostających pod wpływem idei niemieckiego judaizmu reformowanego. By tę tezę sprawdzić, należy ukierunkować proces badawczy wybranych utworów.

Za metodę badawczą przyjęto analizę elementarną oraz analizę hermeneutyczną, rozumianą za Marią Piotrowską⁴ jako poszukiwanie znaczenia badanych utworów, odkrywanego w długotrwałym procesie kumulacji wiedzy i doskonalenia myślenia.

Rozprawę doktorską stanowi artystyczne wykonanie utworów wybranych do dzieła artystycznego na organach w kościele p.w. św. Bonifacego w Zgorzelcu w dniu 9 czerwca 2020 roku oraz opis dzieła artystycznego w formie pracy pisemnej. Utwory zostały utrwalone na płycie CD według powszechnie spotykanego w żydowskiej literaturze muzycznej podziału na utwory przeznaczone do wykonywania w dni świąteczne lub dni zwykłe:

Utwory na dni świąteczne

1. Louis Lewandowski – *Fünf Fest-Präludien* op. 37
 - I. Andante maestoso
 - II. Andante con moto
 - III. Largo
 - IV. Andantino
 - V. Andante
2. Arnold Ludwig Mendelssohn – *Kol Nidre Hebräische Melodie* op. 99a
3. Arno Nadel – *Orgelvorspiel für die drei Trauwochen*

⁴ M. Piotrowska, *Hermeneutyka muzyczna: teoria i praxis*, [w:] „Studia Theologica Varsoviensia” nr 25/2, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 1987, s. 179–199.

4. Arno Nadel – *Orgelvorspiel für die Hohen Feiertage*

Utwory na dni zwykłe

5. Julius Chajes – *Prayer for organ*

6. Abraham Zevi Idelsohn – *Synagogue Service for Sabbath Morning in E-flat*

I. Prelude

II. Interlude for Silent Devotion

III. Music for Kaddish

IV. Postlude

7. Salomon Jadassohn – *Fantasie g-moll für Orgel* op. 9

I. Praeludium (Kanon)

II. Aria

III. Fuge

W rozdziale pierwszym opisu dzieła artystycznego (1) omówiono historię organów na podstawie aktualnego stanu wiedzy o instrumentach wzmiankowanych w Biblii, domniemanych instrumentów muzycznych, które mogły znajdować się w Świątyni Jerozolimskiej oraz przedstawiono zachowane źródła pisane i ikonograficzne z epoki średniowiecznej i nowożytnej; (2) przedstawiono rozwój żydowskiej kultury muzycznej w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem kształtowania się tradycji śpiewów synagogałnych oraz (3) opisano historię i zarys idei judaizmu reformowanego, którego powstanie i rozwój w Europie Środkowej bezpośrednio przyczyniły się do zaistnienia XIX- i XX-wiecznej żydowskiej muzyki organowej.

W rozdziale drugim dokonano omówienia (1) instrumentarium w synagogach w XIX i XX wieku, w szczególności zagadnień związanych z procesem uznawania przez wspólnoty żydowskie organów jako instrumentu odpowiedniego do wykonywania akompaniamentu śpiewu podczas liturgii oraz zagadnień związanych z europejskim budownictwem organowym tamtego okresu z podaniem przykładów, (2) instrumentu w nieistniejącej Nowej Synagodze w Szczecinie i (3) istniejącego instrumentu w kościele p.w. św. Bonifacego w Zgorzelcu, translokowanego z synagogi w Görlitz.

Rozdział trzeci stanowią opisy życia i twórczości kompozytorów utworów składających się na dzieło artystyczne niniejszej rozprawy doktorskiej. W rozdziale czwartym zawarte są

analizy elementarne i hermeneutyczne utworów uszeregowanych chronologicznie według dat urodzenia kompozytorów. Wnioski wyprowadzone z analiz stanowią zwieńczenie pracy.

Rozprawa doktorska przeznaczona jest przede wszystkim dla artystów wykonawców literatury organowej, którzy dzięki informacjom w niej zawartym mogą tworzyć interpretacje dzieł żydowskiej muzyki organowej z zachowaniem historycznej i artystycznej wiarygodności. Dla wszystkich sięgających po niniejszą pracę może również stać się ona pretekstem do głębokiego przemyślenia istoty, znaczenia i roli muzyki, jako nośnika znaczeń symbolicznych. Artyści, naukowcy oraz wszyscy ludzie dobrej woli mogą też dołączyć do mnie w realizacji moralnego obowiązku przywrócenia do życia tej brutalnie przerywanej tradycji muzycznej, który postanowiłem spełniać w swojej działalności artystycznej i naukowej.